

УДК 271.2:342.731

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.14>**Добродум Ольга Вікторівна**

доктор філософських наук,
професор кафедри журналістики та мовної комунікації
Національного університету біоресурсів та природокористування України
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041
orcid.org/0000-0001-7651-4946

Мартинюк Едуард Іванович

кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології, мистецтвознавства
та філософії культури гуманітарного факультету
Національного університету «Одеська політехніка»
проспект Шевченка, 1, м. Одеса, 65044
orcid.org/0000-0001-5904-2721

Никитченко Олена Едуардівна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології, мистецтвознавства
та філософії культури гуманітарного факультету
Національного університету «Одеська політехніка»
проспект Шевченка, 1, м. Одеса, 65044
orcid.org/0000-0002-9403-9795

УПЦ (МП) В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Актуальність проблеми. З початку збройної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 року помітно активізувалися громадські дискусії про місце в ньому Української Православної Церкви, яка перебуває у канонічній єдності з Московським Патріархатом – УПЦ (МП), що викликало, в свою чергу, загострення стосунків всередині православ'я в Україні. Насамперед це було пов'язано зі ставленням до агресора саме з релігійної точки зору, адже українці в переважній більшості абсолютно однозначно засудили нічим не обґрунтований напад Росію на Україну, і в цьому їх підтримали всі релігійні організації країни. Неоднозначно сприймалася лише позиція згадуваної вище церкви, тож є низка моментів, які вимагають наукової оцінки та рефлексії. **Мета статті** – дослідити українське православ'я під час війни із Росією. **Методи дослідження:** методи конкретно-історичного аналізу та міждисциплінарного синтезу, проблемно-хронологічний, системно-структурний і критичний аналіз філософських та релігієзнавчих джерел. **Результати.** У науковому дослідженні було зафіксовано, що доля релігії значною мірою йде у слід війни і перемога української свободи совісті залежить від перемоги у війні. Росіяни скрізь, де з'являються, припиняють вільне відправлення релігійних ритуалів (у них заборонена діяльність Свідків Єгови, євангельських християн, саєнтологів тощо). Де з'являється РФ, припиняється свобода совісті та закриваються майже всі храми, окрім православних московського підпорядкування – так, у Криму та Донбасі було закрито храми ПЦУ та мечеті. Те саме стосується й представників інших конфесій та релігій – від католиків та протестантів до буддистів та юдеїв. Багато релігійних споруд України значною мірою постраждали від російського вторгнення в Україну. Рефлексуючи над майбутнім православ'я в Україні, можна припустити, що будуть існувати три організації: одні з них перейдуть у ПЦУ, інші залишаться на позиціях УПЦ (МП) та будуть поминати Патріарха Кирила, і автокефальні, що не поминатимуть Патріарха, і це очевидно може загрожувати розколом православ'я в Україні. З продовженням військових дій збільшуватиметься кількість віруючих, які прагнуть розірвати спілкування з РПЦ та УПЦ (МП). Статистика після набуття Україною Томосу 2018 року підтверджує зростання кількості українців, які вважають своєю

церквою ПЦУ. Собор УПЦ (МП) послужив певним соціальним викликом, резонатором та лакмусовим папірцем релігійних настроїв в українському суспільстві.

Ключові слова: українське православ'я, воєнний час, свобода совісті.

Вступ. З початку збройної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 року помітно активізувалися громадські дискусії про місце в ньому Української Православної Церкви, яка перебуває у канонічному спілкуванні з Московським Патріархатом – УПЦ (МП), що викликало, в свою чергу, загострення стосунків всередині православ'я в Україні. Насамперед це було пов'язано зі ставленням до агресора саме з релігійної точки зору, адже українці в переважній більшості абсолютно однозначно засудили нічим не обґрунтований напад Росією на Україну, і в цьому їх підтримали всі релігійні організації країни. Неоднозначно сприймалася лише позиція згадуваної вище церкви, тож є низка моментів, які вимагають наукової оцінки та рефлексії.

Війна знов загострила стосунки усередині українського православного світу. Серед православних багато тих, кого ображала позиція православних священників, які згадують ім'я Патріарха Московського та всієї Русі Кирила під час читання ектенії, багато священників УПЦ (МП) не згадують ім'я Патріарха. Як відомо, під час читання ектенії повинні згадувати всіх патріархів – однак як можна благословляти, бажати здоров'я та благоденства того, хто благословляє наших ворогів, російських воїнів, що сіють смерть?

Мета статті – дослідити українське православ'я під час війни із Росією.

Методи дослідження: конкретно-історичного аналізу та міждисциплінарного синтезу, проблемно-хронологічний, системно-структурний і критичний аналіз філософських та релігієзнавчих джерел.

13 березня 2022 року патріарх РПЦ Кирило після служби під час свята Торжества православ'я фактично благословив російських військових на війну проти України. Кирило подарував командувачу Росгвардії Віктору Золотову Августівську ікону Божої матері для головного храму Росгвардії, а той публічно пообіцяв Кирилу завоювати Україну. Російські війська знищили вже понад 100 храмів УПЦ (МП), є загиблі іноки та священники, віряни і парафіяни, тож здавалося, що в УПЦ (МП) багато незадоволених, які хочуть зібрати архієрейський собор та ухвалити рішення про відхід від РПЦ.

Образно кажучи, Патріарх Московський та всієї Русі Кирило дав благословення на війну. На питання, за що ми за що гинемо, можна відповісти – щоб у нас була свобода совісті. В принципі, можна сказати, що Україна вистраждала свободу совісті як європейську цінність. І коли Тернопільська Рада визнає УПЦ (МП) ворожою організацією, коли церкви УПЦ (МП) закриваються у Конотопі та Кагарлику, Борисполі та Боброві, Одесі та Черкасах, це відповідно суперечить положенням свободи совісті.

Як відомо, київські священники УПЦ (МП) записали звернення, в якому звинуватили Патріарха Кирила у потуранні війни, яку розв'язав Володимир Путін. Вони закликали Митрополита Онуфрія зібрати собор УПЦ (МП), щоби від'єднатися від Московського Патріархату. «Ми вважали вас батьком, а деякі навіть великим Владикою і Отцем, але ви виявилися гіршими за вітчима. Бог вам суддя, – цитує протоієрея Петра Семащука Еспресо. – Через мовчання ви благословили війну» [1]. Зрозумілий гнів парафіян, які не бажають згадувати Патріарха під час служіння Богіві [2].

Заради справедливості, слід зазначити, що багато російських священнослужителів також налаштовані проти війни з Україною [3]. Поставлене питання зрозуміле для тих, хто сповідує будь-яку релігію, проте українська держава має світський характер, згідно із 35 статтею Конституції України. У нас у країні свобода совісті, і вона аксіоматично не регулює, кому індивід молиться. Зрозуміло, що війна не додає симпатії РПЦ в Україні [4].

12 листопада 2021 року вийшла ініціатива взагалі заборонити УПЦ (МП) у нашій країні, дана ідея була висловлена двома депутатами від партій «Голос» та «Свобода»: надати 2 тижні на роздуми, після чого вони можуть або перейти до ПЦУ, або вони втрачають право юридичного особи. Як загальновідомо, на офіційному сайті українського президента

<https://petition.president.gov.ua> була здійснена спроба назбирати 25 тисяч голосів під петицією закрити УПЦ (МП), але на 20 травня вона набрала трохи більше ніж 7 тисяч голосів – вона не пройшла і народ її не підтримав. Хоча, коли на цьому сайті була розміщена петиція звільнити від військового обов'язку чоловіків призовного віку і дозволяти їм виїжджати за кордон, вона дуже швидко набрала необхідні голоси.

Є позиція частини депутатів, які вимагають закрити УПЦ (МП), є позиція самої церкви, яка звинувачує, що її переслідують, і є третя позиція – позиція Президента України, і речник Верховної Ради Руслан Стефанчук її висловлював – «не на часі...». З погляду законодавства України, як їм молитися, визначають самі віруючі. 27 травня 2022 року на підставі зборів з їх спархій на Соборі церква прийняла рішення – чи поминати Патріарха Кирила на службі та зберегти канонічне спілкування УПЦ (МП) з РПЦ, або ж припинити поминати Патріарха та припинити канонічне спілкування української та російської православних церков.

Варфоломій, Константинопольський і Вселенський Патріарх, зазначив, що на місці Патріарха Кирила він відмовився б бути патріархом, а Онуфрій, митрополит Київський і всієї України, офіційно засудив російське вторгнення в перші дні війни, але коли він каже, що УПЦ (МП) переслідують – він очевидно підіграє ворогові, адже Патріарх Московський і всієї Русі відкрито та публічно підтримує та благословляє свої війська.

З точки зору українського закону, церква має бути відокремлена від держави, і те, що в українському варіанті Президент та парламент брали участь у підготовці Томоса – це було певне порушення конституційних норм, але ми, українці, маємо самі з цим розібратися. Можна відзначити, що Президент РФ Володимир Путін вже тут не правий – 73 % проголосувало за Володимира Зеленського [5], хоча жодна націоналістична організація до Парламенту України не пройшла – це щодо його гасла про денацифікацію.

27 травня 2022 року було винесено вердикт існуванню УПЦ (МП), хоча Собор УПЦ (МП) не збирався понад 2 роки через пандемію Ковіда. Війна, а раніше Ковід-19, відсували питання, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, на задній план. Ця проблема, без сумніву, досить складна та цікава, і сам український парламент наприкінці травня 2022 року її розглянув. Спархіальні збори дали чудовий емпіричний матеріал, опитавши всіх кліриків УПЦ (МП) щодо їхнього ставлення до Московського Патріархату – всі ці питання можна звести до двох: продовжувати чи не продовжувати спілкування з Московським Патріархатом. Підсумки підбив Собор УПЦ (МП), що відбувся у Свято-Пантелеймонівському жіночому монастирі (Феофанія), і остаточна відповідь тут негативна.

Собор вирішив відмовитися від підпорядкування Московському Патріарху. Що сталося? Чому відбувся крах проекту, започаткованого Москвою у 1990 році з наданням УПЦ (МП) автономії, яка надалі здійснилася через Харківський Собор 1992 року, який обрав митрополита Київським та всієї України Володимира (Сабодана), предстоятелем УПЦ (МП)? Процес визнання цієї релігійної організації в Україні мав різний вираз протягом цих тридцяти років. Поряд із існуючими церквами, а саме УАПЦ та УПЦ КП, більшу частину історії незалежної України УПЦ (МП) практично домінувала і за кількістю віруючих, і за кількістю релігійних об'єднань.

Однак за останні десятиліття через багато причин, насамперед, через падіння авторитету Патріарха РПЦ Кирила (Гундяєва) («справа з вакуумним пилом», «зниклий годинник» і «справа з Pussy Riot»), та наростання ворожої політики сусідньої держави, особливо інформаційної (Володимир Соловйов і Маргарита Сімоньян, Тигран Кеосаян та Дмитро Кисельов, Ольга Скабеева та Євген Попов, Антон Красовський та інші журналісти), що завершилася нападом на Україну в 2014 році (анексія Криму, окупація Донбасу), призвели до того, що кількість віруючих у цій церкві почала зменшуватися.

Після 24 лютого 2022 року, з початку нової фази російської агресії, в Україні активізувався процес виходу громад з УПЦ (МП). Інтерактивна карта була створена редакцією РІСУ ще наприкінці 2018 року, коли розпочалися перші переходи з УПЦ (МП) до новоствореної Православної Церкви України. (ПЦУ). Також відсортовуються дані про переходи по областях та датах переходів: на 25 травня 2022 року – 342 громади [6].

Особливого значення мало надання у 2018 році Україні Томосу Патріархом Константинопольським та Вселенським Варфоломієм. Значний вплив на утворення ПЦУ справила ситуація, коли в громадській думці вона лідирувала як наслідок надання Україні Томоса, але безумовним лідером за кількістю релігійних організацій залишалася УПЦ (МП).

Всебічний збройний напад російського агресора на Україну 24 лютого 2022 року показав лицемірне та огидне обличчя російської влади, але також і неоднозначність позиції УПЦ (МП). За законом ще три роки тому зобов'язали УПЦ (МП) перейменуватися на РПЦвУ (РПЦ в Україні) [7]. Закон вимагає від УПЦ (МП) іменуватися без дужок, церква ж стверджує, що вона є справжньою УПЦ, хоча на назву УПЦ претендує також і ПЦУ. На наш погляд, показовою є статистика переходу єпархій з УПЦ (МП) до ПЦУ [8].

УПЦ (МП) відчайдушно намагається маневрувати, щоб вийти із зони громадського засудження за багаторічну підтримку путінського режиму, зберегти паству та придушити внутрішню опозицію [9]. Так, релігієзнавець Юрій Чорноморець прокоментував ухвалення Президентом України нового закону про заборону колабораціонізму (№ 2108-IX). У зв'язку з його прийняттям вчений пропонує посадити ієрархів УПЦ (МП) на 10 років у в'язницю та всіх причетних до про-російського видання «Союз православних журналістів» та йому подібних ресурсів [10].

Архієпископ ПЦУ Євстратій (Зоря) також нагадав: в одному зі своїх звернень Митрополит ПЦУ Єпіфаній сказав, що кожна російська бомба, кожен російський снаряд чи ракета, що падають на українську землю, насправді знищують віру в «руський мир». Тобто вони не тільки знищують майно, вбивають українців, вони також дають додатковий аргумент для усвідомлення того, що ідеологія «руського миру», яка, зокрема, поширюється структурами Московського Патріархату (РПЦвУ) по всьому світу, – це фашистська ідеологія. «Це ідеологія людиноненависницька, яка, власне, і виправдовує вбивства, ті акти терору та геноциду, які російська армія робила та продовжує здійснювати на українській землі», – зазначив архієпископ [11].

Проблема частини парафіян УПЦ (МП) полягає в тому, що відбувається руйнація православних храмів та вбивство ченців та ченців. З іншого боку, доводиться враховувати і очікування, що Патріарха Кирила має засудити пентархія – п'ять патріархів давніших церков, які є першими в диптиху православ'я. Існує думка, що він як Патріарх повинен відповідати за усі військові злочинці. Позиція щодо нього насамперед і викликає звинувачення церкви у колабораціонізмі [12].

Українська сакральна архітектура значною мірою постраждала внаслідок російської агресії – конфесійна приналежність релігійних споруд (станом на 16 червня 2023 року): УПЦ (МП) – 100, Церкви християн віри євангельської (п'ятдесятники) (42), церкви християн-баптистів (37), ПЦУ, Церква адвентистів сьомого дня (11), єврейські синагоги та святі місця (9), мусульманські мечеті та культурні центри (7), Римо-католицька церква (6), інші євангельські церкви (5). Показово, що найбільше храмів та релігійних споруд, що постраждали від російських обстрілів, належать УПЦ (МП) [13].

Раніше речник УПЦ (МП) отець Микола Данилевич звернувся до російських церковників з проханням, якщо не можуть правду про війну Росії проти України, то нехай мовчать, адже частина церковників заперечують війну Росії проти України та обстріли цивільних. «Російські війська в Україні дійсно бомбардують наші школи та садки, потрапляють до будинків та квартир, гине мирне населення, зокрема й діти», – написавши Данилевич. Він каже, що у ці дні багато росіян просять вибачення у нас, українців, за ці «злодіяння російської армії і взагалі за війну, за віроломне вторгнення, за це путінське божевілля». «Не вступатиму в дискусії з вами, а просто прошу – помовчіть. Не можете сказати правди чи не знаєте її, тоді просто помовчіть», – йдеться у його зверненні до російських священиків [14].

Відомий православний мислитель Андрій Кураєв уже назвав промову Патріарха найганебнішою в історії. Цікавою є також точка зору отця Георгія Коваленка, який вважає, що доля УПЦ (МП) залежить від успіхів Збройних сил у веденні війни [15].

Усі українські конфесії засудили агресію РФ і Патріарха Кирила, але УПЦ (МП) висловила незгоду з цією позицією, оскільки вона засудила війну, але не Патріарха Кирила.

А Римо-Католицькі архієреї закликали молитися за всіх, у тому числі за ворогів, за російських воїнів. Папа Римський вважає, що теперішня українська військова ситуація має закінчитися саме переговорами.

Війна не може бути справедливою чи несправедливою, справедливим може бути лише мир – таку думку висловив Патріарх УГКЦ Святослав (Шевчук). «У середні віки у богослов'ї існувало поняття справедливої та несправедливої війни. Сьогодні у католицькому богослов'ї про таке вже не говорять. «Гради» вбивають усіх, незалежно від того, у що вірить та чи інша жертва і до якої Церкви ходить. Я думаю, настав час говорити не про справедливу війну, а про справедливий мир», – сказав він [16]. Соціальною доктриною РПЦ мають керуватися прихильники УПЦ (МП), а вона є достатньо пізнавальною щодо теологічних рефлексій війни [17].

Рішення Собору полягає, зокрема, у 10 пунктах [18] – ставлення до цього рішення також було амбівалентним: в одних була реакція – нарешті відбулася історична справедливість. Загалом церква сказала «ні» РПЦ, але для Донецької єпархії нічого не змінюється, проте цікавою була реакція кліриків Запорізької єпархії – 75% вирішили нічого не змінювати. Це дозволяє нам стверджувати таке. Очевидно, вірян, що безумовно підтримують УПЦ (МП), значно поменшало: їх більше у Західній Україні – тих, хто хотів би вийти, приблизно порівну в Центрі та Півдні, а на Сході більше тих, хто міняти нічого не хоче. Звіти Собору свідчать про те, що західні області проти, центр посередині, Схід пропонує зберегти статус кво.

Собор зустріли неоднозначно, він може бути сприйнятий як мімікрія, оскільки він не засудив Патріарха Московського і всієї Русі Кирила. Віруючі вважали, що до Патріарха може бути застосований суд пентархії – суд патріархів п'яти найдавніших православних церков. Але собор засудив агресію, залишаючи за собою можливість повернутись до нинішнього становища (поминати Патріарха). Проте, згадування та незгадування – це не причина розколів, адже, згідно з канонами, причина розколів – відмінності у вченнях та обрядах (наприклад, православних зі старообрядцями).

Як зазначає протодіакон Андрій Кураєв, УПЦ (МП) дозволила собі думати, у цьому полягає її суб'єктність, це ознака релігійного плюралізму, що не може не тішити. Церква продемонструвала, таким чином, у цьому випадку свою самостійність. Можна звернути увагу на оцінку ситуації, дану такими дослідниками, як Дмитро Вовк та Елізабет Кларк, українського православ'я у сучасній війні та їх висновок щодо домінанти політичного над релігійним.

Прошло стільки часу, але масовий (після 27 травня, собору УПЦ (МП)) перехід так і не відбувся. Хоча й продовжився перехід частини громад із УПЦ (МП) до ПЦУ, проте цей процес майже не торкається, наприклад, Одеської області – найсильніший цей процес, як очікувалося, відбувається саме у Західній Україні. Водночас можна сказати, що характер і темп обговорення цієї проблеми у суспільстві знизився, публікацій меншає через місяць з моменту собору УПЦ (МП). Українські релігієзнавці, які стояли на позиції заборони УПЦ (МП), продовжують наполягати на своїй позиції, вважаючи, що нічого не змінилося, що це хитрощі, аби залишитися в тому ж статусі та не приєднатися до ПЦУ. Взагалі кажучи, релігієзнавці, які стоять на позиції однієї з церков, – власне рідкісне явище в історії релігії серед релігієзнавців, які прагнуть об'єктивного висвітлення релігійних феноменів. У релігієзнавство проникли політичні оцінки, загалом зрозумілі під час війни з агресором, хоча ці оцінки не є безпосереднім завданням релігієзнавства.

Вже більше місяця минуло від часу Собору УПЦ (МП) 27 травня, внаслідок якого Патріарх Кирило розпорядився про перехід трьох кримських єпархій, єпархій Криму, Луганська та Донецька до РПЦ. Як логічний наслідок цього акту, значна частина громад перейшла до ПЦУ, хоча деякі громади повертаються, як і деякі ієрархи. Можна згадати про Патріарха УПЦ КП Філарета, який запропонував об'єднатися УКЦ КП із ПЦУ.

Результати. Доля релігії значною мірою йде у слід війни і перемога української свободи совісті залежить від перемоги у війні. Важливо акцентувати на тому, що росіяни скрізь, де з'являються, припиняють вільне відправлення релігійних ритуалів (у них заборонена діяльність Свідків Єгови, євангельських християн, саєнтологів тощо). Де з'являється РФ, припиняється

свобода совісті та закриваються всі храми, окрім православних московського підпорядкування – так, у Криму та Донбасі було закрито храми ПЦУ та мечеті. Те саме стосується й представників інших конфесій та релігій – від католиків та протестантів до буддистів та юдеїв.

Багато релігійних споруд України значною мірою постраждали від російського вторгнення в Україну. Рефлексуєючи над майбутнім православ'я в Україні, можна припустити, що будуть існувати три організації: одні з них перейдуть у ПЦУ, інші залишаться на позиціях УПЦ (МП) та будуть поминати Патріарха Кирила, і автокефальні, що не поминатимуть Патріарха, і це очевидно може загрожувати розколом православ'я в Україні. За законом це не проблема, оскільки в Україні світське законодавство і всі ці церкви не роблять нічого протизаконного.

З продовженням військових дій збільшуватиметься кількість віруючих, які прагнуть розірвати спілкування з РПЦ та УПЦ (МП). Статистика після набуття Україною Томосу 2018 року підтверджує зростання кількості українців, які вважають своєю церквою ПЦУ. Собор УПЦ (МП) послужив певним соціальним викликом, резонатором та лакмусовим папірцем релігійних настроїв в українському суспільстві.

Висновки. Матеріали, подані у статті, дозволяють стверджувати про підтримку всіма організаціями України в засудженні агресора, але щодо УПЦ (МП) природно виникають деякі питання. Найголовніше із них – це надання релігійним організаціям на окупованих Росією територіях права самим обирати позицію про продовження спілкування з Московським Патріархатом, і згадування Патріарха Кирила у богослужінні.

Частина православних організацій, які були у підпорядкуванні УПЦ (МП), перейшли до підпорядкування ПЦУ. Залишається ще значна кількість православних організацій УПЦ (МП), у яких зберігається можливість канонічного спілкування з РПЦ, а також і навпаки. Знаменною тенденцією, що свідчить про можливість налагодження відносин між двома церквами – УПЦ (МП) та ПЦУ, є діалог, який відбувся 6 липня 2022 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Оказались хуже отчима». URL: <https://nv.ua/ukraine/events/svyashchenniki-upc-mp-zapisali-videoobrashchenie-i-hotyat-vyuti-iz-moskovskogo-patriarhata-50221505.html>
2. «Міжнародний церковний трибунал над Кирилом!» – закликають майже 200 священників УПЦ МП. URL: https://risu.ua/mizhnarodnij-cerkovnij-tribunal-nad-kirilom---zaklikayut-majzhe-200-svyashchennikov-upc-mp_n128219
3. Обращение священнослужителей Русской Православной Церкви с призывом к примирению и прекращению войны (293 человека на начало июля 2022 года). URL: https://docs.google.com/forms/d/1yOGuXjdFQ1A3VBQaEEQr744cwDzmSQ1qePaaBi4z6q3w/viewform?edit_requested=true
4. Головин Владислав: «Руській мир» знищує московську церкву в Україні. URL: <https://forbes.ua/inside/rossiya-bombit-khramy-i-ubivaet-svyashchennikov-moskovskogo-patriarkhata-blizok-li-konets-konfessii-v-ukraine-01042022-5244>
5. Зеленский получил 73,22 % голосов после обработки всех протоколов. URL: <https://www.svoboda.org/a/29899202.html>
6. Геть від МП: динаміка переходів громад від УПЦ МП до ПЦУ. URL: https://risu.ua/get-vid-mp-dinamika-perehodiv-gromad-vid-upc-mp-do-psu_n129108
7. УПЦ МП: ліквідація, консервація чи перетворення на автономію всередині ПЦУ? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3438813-upts-mp-likvidatsiya-konservatsiya-chi-peretvorennya-na-avtonomiyu-vseredini-ptsu-.html>
8. Перехід громад до ПЦУ: підсумки 22 травня (оновлено). URL: https://risu.ua/perehid-gromad-do-psu-pidsumki-22-travnja_n129455
9. Бобрицкий Д. Путин и Кирилл вместо Иисуса. URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/perehod-v-psu-iz-upc-mp-kak-uskorit-proshchanie-s-moskovskoy-cerkovyu-v-ukraine-50244543.html>
10. Религиовед предлагает заключить иерархов УПЦ МП на 10 лет в тюрьму из-за коллаборационизма. URL: <https://infonavigator.com.ua/novosti/religioved-predlagaet-zakljuchit-ierarhov-upc-mp-na-10-let-v-tjurmju-iz-za-kollaboracionizma/>

11. Спікер ПЦУ: До 24 лютого признавали себя сторонниками РПЦ в 15% украинцев, а в марте только 4 % – и это ещё до Бучи. URL: <https://infonavigator.com.ua/novosti/spiker-pcu-do-24-fevralya-priznavali-sebya-storonnikami-rpc-v-15-ukraincev-a-v-marte-tolko-4-i-eto-eshhjo-do-buchi/>
12. Портников В. Боятся признать это. Три варианта будущего для УПЦ МП. URL: <https://nv.ua/opinion/chto-zhdet-ukrainskuyu-pravoslavnuyu-cerkov-moskovskogo-patriarhata-portnikov-novosti-ukrainy-50246131.html>
13. Щонайменше 240 релігійних споруд постраждали від російського вторгнення в Україну, – ІРС. URL: https://risu.ua/shchonajmenshe-240-religijnih-sporud-postrazhdali-vid-rosijskogo-vtorgnennya-v-ukrayinu--irs_n130589
14. Червоненко В. Патріарх Кирило благословив війська РФ на війну проти України. Як це сталося. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60720034?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bnv.ua%5D-%5Blink%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>
15. УПЦ МП – колабораційна структура, яка готова співпрацювати з будь-якою владою, – о. Георгій Коваленко. URL: https://risu.ua/upc-mp---kolaboracijna-struktura-yaka-gotova-spivpracyuvati-z-bud-yakoju-vladoju---o-georgij-kovalenko_n130635
16. Прийшов час говорити не про справедливую війну, про справедливий мир, – Глава УГКЦ. URL: https://risu.ua/priyшов-chas-govoriti-ne-pro-spravedlivu-viynu-pro-spravedliviy-mir-glava-ugkc_n78470
17. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. Глава VIII. Война и мир. URL: https://k-istine.ru/patriotism/patriotism_cc_about_war.htm
18. Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року. URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnojji-cerkvi-vid-27-travnja-2022-roku/>

REFERENCES

1. «Okazalis khuzhe otchima». [*They turned out to be worse than their stepfathers*]. (2022). URL: <https://nv.ua/ukraine/events/svyashchenniki-upc-mp-zapisali-videoobrashchenie-i-hotyat-vyyti-iz-moskovskogo-patriarhata-50221505.html> [In Russian].
2. «Mizhnarodnyi tserkovnyi trybunal nad Kyrylom!» – zaklykaiut maizhe 200 sviashchenykiv UPTs MP. [*International church tribunal over Cyril!*] – call almost 200 priests of the UOC MP]. (2022). URL: https://risu.ua/mizhnarodnij-cerkovnij-tribunal-nad-kirilom---zaklikayut-majzhe-200-svyashchennikiv-upc-mp_n128219 [In Ukrainian].
3. *Obrashcheniye svyashchennosluzhiteley Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi s pryzivom k primireniyu i prekrashcheniyu vojny (293 cheloveka na nachalo iyulya 2022 goda)*. [*Appeal of the clergy of the Russian Orthodox Church with a call for reconciliation and an end to the war (293 people at the beginning of July 2022)*]. (2022). URL: https://docs.google.com/forms/d/1yOGuXjdfQ1A3BQaEEQr744cwDzmSQ1qePaaBi4z6q3w/viewform?edit_requested=true [In Russian].
4. Holovyn Vladyslav: «Ruskii mir» znyshchuie moskovsku tserkvu v Ukraini. [*Golovyn Vladyslav: «Rusky Mir» is destroying the Moscow church in Ukraine*]. (2022). URL: <https://forbes.ua/inside/rossiya-bombit-khramy-i-ubivaet-svyashchennikov-moskovskogo-patriarkhata-blizok-li-konets-konfessii-v-ukraine-01042022-5244> [In Ukrainian].
5. Zelenskiy poluchil 73.22% golosov posle obrabotki vsekh protokolov. [*Zelensky received 73.22% of votes after processing all protocols*]. (2019). URL: <https://www.svoboda.org/a/29899202.html> [In Russian].
6. Het vid MP: dynamika perekhodiv hromad vid UPTs MP do PTsU. [*Away from the MP: the dynamics of community transitions from the UOC MP to the OCU*]. (2022). URL: https://risu.ua/get-vid-mp-dynamika-perehodiv-gromad-vid-upc-mp-do-pcu_n129108 [In Ukrainian].
7. UPTs MP: likvidatsiia, konservatsiia chy peretvorennia na avtonomiiu vsередyni PTsU? [*UOC MP: liquidation, preservation or transformation into autonomy within the OCU?*] (2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3438813-upts-mp-likvidatsiya-konservatsiya-chi-peretvorennia-na-avtonomiyu-vsередyni-ptsu-.html> [In Ukrainian].
8. Perekhid hromad do PTsU: pidsumky 22 travnia (onovleno). [*Transition of communities to OCU: results of May 22 (updated)*]. (2022). URL: https://risu.ua/perehid-gromad-do-pcu-pidsumki-22-travnja_n129455 [In Ukrainian].

9. Bobritskiy D. *Putin i Kirill vmesto Iisusa. [Bobrytsky D. Putin and Kirill instead of Jesus].* (2022). URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/perehod-v-pcu-iz-upc-mp-kak-uskorit-proshchanie-s-moskovskoy-cerkvyu-v-ukraine-50244543.html> [In Russian].
10. *Religioved predlagayet zaklyuchit iyerarkhov UPTs MP na 10 let v tyurmu iz-za kollaboratsionizma. [The religious expert proposes to imprison the hierarchs of the UOC-MP for 10 years because of collaborationism].* (2022). URL: <https://infonavigator.com.ua/novosti/religioved-predlagaet-zakljuchit-ierarhov-upc-mp-na-10-let-v-tjurmju-iz-za-kollaboracionizma/> [In Ukrainian].
11. *Spiker PTsU: Do 24 fevralya priznavali sebya storonnikami RPTs v 15% ukraintsev. a v marte tolko 4% – i eto eshche do Buchi. [Speaker of the OCU: Until February 24, 15% of Ukrainians recognized themselves as supporters of the Russian Orthodox Church, and in March only 4% – and that's even before Bucha].* (2022). URL: <https://infonavigator.com.ua/novosti/spiker-pcu-do-24-fevralya-priznavali-sebya-storonnikami-rpc-v-15-ukraintsev-a-v-marte-tolko-4-i-eto-eshhjo-do-buchi/> [In Russian].
12. Portnikov V. *Boyatsya priznat eto. Tri varianta budushchego dlya UPTs MP. [Portnikov V. They are afraid to admit it. Three future options for the UOC MP].* (2022). URL: <https://nv.ua/opinion/chto-zhdet-ukrainskuyu-pravoslavnuyu-cerkov-moskovskogo-patriarhata-portnikov-novosti-ukrainy-50246131.html> [In Russian].
13. *Shchonaimenshe 240 relihiinykh sporud postrazhdaly vid rosiiskoho vtorhnennia v Ukrainu, – IRS. [At least 240 religious buildings were damaged by the Russian invasion of Ukraine, – IRS].* (2022). URL: https://risu.ua/shchonajmenshe-240-religijnih-sporud-postrazhdali-vid-rosijskogo-vtorgnennya-v-ukrayinu--irs_n130589 [In Ukrainian].
14. Chervonenko V. *Patriarkh Kyrylo blahoslovyv viiska RF na viinu proty Ukrainy. Yak tse stalos. [Chervonenko V. Patriarch Kirill blessed the troops of the Russian Federation for the war against Ukraine. How did it happen?].* (2022). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60720034?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bnv.ua%5D-%5Blink%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D> [In Ukrainian].
15. *UPTs MP – kolaboratsiina struktura, yaka hotova spivpratsiuvaty z bud-yakoiu vladoiu, – o. Heorhii Kovalenko. [UOC MP – a collaborative structure that is ready to cooperate with any power; – Fr. George Kovalenko].* (2022). URL: https://risu.ua/upc-mp---kolaboracijna-struktura-yaka-gotova-spivpracyuvati-z-bud-yakoyu-vladyu---o-georgij-kovalenko_n130635 [In Ukrainian].
16. *Pryishov chas hovoryty ne pro spravedlyvu viinu, pro spravedlyvyi myr, – Hlava UHKTs. [The time has come to talk not about a just war, but about a just peace, – Head of the UGCC].* (2022). URL: https://risu.ua/priyshov-chas-govoriti-ne-pro-spravedlivu-viynu-pro-spravedliviy-mir-glava-ugkc_n78470 [In Ukrainian].
17. *Osnovy sotsialnoy kontseptsii Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi. Glava VIII. Voyna i mir. [Fundamentals of the social concept of the Russian Orthodox Church. Chapter VIII. War and peace].* (2022). URL: https://k-istine.ru/patriotism/patriotism_cc_about_war.htm [In Russian].
18. *Postanova Soboru Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy vid 27 travnia 2022 roku. [Decree of the Council of the Ukrainian Orthodox Church dated May 27, 2022].* (2022). URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/> [In Ukrainian].